

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПАРАЛІНГВІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ В УСНОМУ СПІЛКУВАННІ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Соколова С.В.

Київський національний лінгвістичний університет

На сучасному етапі розвитку методики однією з ключових проблем у вивченні іноземних мов є проблема навчання спілкування. У зв'язку зі збільшенням безпосередніх контактів між представниками різних культур і носіями різних мов особливого значення набуває навчання усного спілкування. Підґрунтям для вирішення проблеми навчання усного спілкування є аналіз суті цього процесу. Останні десятиріччя процес усного спілкування розглядається науковцями як взаємозв'язок лінгвістичних і паралінгвістичних засобів, вербального та невербального компонентів (Смирнова 1973; Чанышева 1984; Акишина 1991; Тарнопольський, Скляренко 2003; Arguyle 1977; Morris 1982; Lauster 1989; Apelt 1991 та інші). Однак навчання усного спілкування все ще здійснюється однобічно: навчають використовувати лінгвістичні засоби, ігноруючи паралінгвістичні. Це призводить до «штучності» усного спілкування, коли партнери не підтримують зоровий контакт; обирають не прийнятну для носіїв мови, що вивчається, відстань для комунікації; використовують дотики, не усвідомлюючи, що деякі з них є табу у цій культурі; не вміють регулювати розмову, підтримувати контакт; користуються жестами, що є специфічними для рідної культури і не зрозумілі представникам інших культур, або такими, що різняться за значенням у рідній і в інших культурах. Тобто усне спілкування лише за допомогою лінгвістичних засобів є неможливим. До того ж використання паралінгвістичних засобів, властивих рідній культурі, у спілкуванні з носіями інших культур призводить до комунікативних невдач (Славова 2000:130). Саме тому виникає необхідність навчити використовувати паралінгвістичні засоби в усному спілкуванні англійською мовою.

В останніх дослідженнях запропоновані шляхи розв'язання цієї проблеми. Так, О.Ю.Мощанська запропонувала вибірку навчальну дисципліну – соціально-психологічний тренінг для формування вмінь невербального спілкування (Мощанская 2002); С.А.Цибура – «Основи невербальної комунікації» для перекладачів (Цибура 2003); І.І.Серякова – «Невербальні компоненти комунікації: лінгвістичний аспект вивчення і педагогічний аспект навчання» (Серякова 2004). Тобто науковцями пропонуються вибіркові дисципліни з розробленими завданнями і вправами для навчання невербального компонента спілкування.

Таким чином, невирішеною частиною сформульованої вище загальної проблеми є інтегрування навчання паралінгвістичних засобів у процес навчання усного спілкування в межах нормативної навчальної дисципліни «Практика усного та писемного мовлення», 1-й курс. Цій проблемі присвячується наша стаття.

Метою статті є висвітлення ідеї інтеграції навчання використання паралінгвістичних засобів у навчання усного спілкування англійською мовою в межах нормативної дисципліни «Практика усного та писемного мовлення», 1-й курс мовного вищого навчального закладу. Завданнями статті є аналіз сучасних підходів до навчання використання паралінгвістичних засобів та обґрунтування ідеї інтеграції навчання використання паралінгвістичних засобів у межі нормативної дисципліни «Практика усного та писемного мовлення», 1-й курс мовного вищого навчального закладу.

З метою виконання першого завдання ми розглянули шляхи вирішення проблеми навчання використання паралінгвістичних засобів, запропоновані різними науковцями. Було обрано такі критерії аналізу: мета навчання; прийоми; засоби; навчальна дисципліна; способи контролю; адресат навчання; мова, що вивчається; мовленнєва діяльність, у контексті якої реалізується навчання; основні недоліки методики, що розбирається.

Нами було проаналізовано три сучасні методики навчання невербального спілкування. Першим, за роком опублікування, є дослідження О.Ю.Мощанської (Мощанская 2002). Автором було розроблено вибірку навчальну дисципліну, а саме – соціально-психологічний

тренінг. Охарактеризуємо названу методику згідно із зазначеними вище критеріями. Метою навчання є розвиток й удосконалення у майбутніх менеджерів умінь невербального спілкування у ситуації монологічного висловлювання німецькою мовою. Відповідно до мети автором пропонуються такі прийоми навчання: соціально-психологічні ситуації, ділові ігри, проблемні завдання на розвиток умінь володіння тілом. Слід зауважити, що соціально-психологічні ситуації та проблемні завдання, представлені О.Ю.Мошанською, є надто психологізованими, і не моделюють умови реального спілкування. На нашу думку, з огляду на зазначену вище мету навчання доцільно збільшити кількість професійно спрямованих завдань. Засобами навчання у методиці, що розглядається, є фото та відеофонограми, що, з нашої точки зору, є цілком логічним у навчанні використання паралінгвістичних засобів, оскільки каналом сприйняття паралінгвістичних засобів є візуальний канал. З метою контролю результатів навчання автор пропонує такі способи, як самоконтроль і взаємний контроль шляхом аналізу відеофонограм монологічного мовлення студентів. З урахуванням збільшення кількості часу, що відводиться на самостійну роботу студентів, такі способи контролю, на наш погляд, є актуальними і доцільними, адже вони сприяють не тільки виявленню рівня розвитку й удосконалення певних умінь, але й розвитку навичок і удосконалення умінь самостійної роботи студентів.

Отже, на нашу думку, методика навчання використання паралінгвістичних засобів, розроблена О.Ю.Мошанською, потребує доопрацювання. Це зумовлено рядом факторів. По-перше, мета навчання, сформульована автором, не спрямована на засвоєння знань і розвиток навичок. По-друге, у проаналізованій методиці поза увагою залишається навчання діалогічного мовлення та аудіювання, хоча ці компоненти є невід'ємною складовою усного спілкування. По-третє, запропонований тренінг є відірваним від умов реального спілкування. І основне – тренінг є вибірковою навчальною дисципліною, тобто не всі студенти оволодіють невербальним компонентом усного спілкування.

Наступною ми проаналізували методику, запропоновану С.А.Цицурою (Цыцуро 2003). Ця методика розроблена для майбутніх перекладачів з німецької мови і також є вибірковою навчальною дисципліною. Охарактеризуємо зазначену вище методику відповідно до визначених нами критеріїв. Метою навчання методики є засвоєння знань, розвиток навичок й удосконалення умінь студентів-перекладачів у галузі невербальних елементів комунікації. Для реалізації мети пропонуються рольові ігри, проблемні ситуації, дискусії, бесіди, пояснення викладача. Логічними є засоби навчання: малюнки та відеофонограми. Однак, вправи, що пропонуються, не організовані у систему вправ. Не описані у дослідженні й способи контролю. Згадується лише контроль з боку викладача (заліки, екзамен).

Таким чином, позитивним у проаналізованій вище методиці є те, що за мету ставиться не лише розвиток й удосконалення умінь невербального спілкування, але й засвоєння відповідних знань і формування навичок. Однак шляхи реалізації цієї мети потребують поліпшення, оскільки невирішеними залишаються питання системи вправ для навчання використання паралінгвістичних засобів і питання контролю рівня засвоєння знань, розвитку навичок й удосконалення умінь у сфері невербального спілкування. До того ж спецкурс є вибірковою навчальною дисципліною і не охоплює всіх студентів.

Ще одну вибіркoву навчальну дисципліну запропонувала І.І.Серякова (2004). Це курс для майбутніх філологів, учителів англійської мови. Охарактеризуємо запропоновану методику згідно з визначеними нами критеріями. Метою навчання є висвітлення аспектів теорії невербальної комунікації та демонстрація її практичної значущості для вивчення і викладання англійської мови. Автором чітко не окреслена мовленнєва діяльність, у межах якої має відбуватися навчання невербального спілкування, так само не визначені й прийоми навчання. Можливо, це зумовлено тим, що курс, розроблений І.І.Серяковою, є в основному теоретичним. До засобів навчання, що використовуються у межах курсу, належать навчальний посібник і малюнки. Контроль знань здійснюється за допомогою ключів, інші способи контролю не визначені.

Отже, цінним у розробленому І.І.Серяковою курсі є теоретичне висвітлення аспектів теорії невербальної комунікації, яке представлено англійською мовою. Таке теоретичне підґрунтя є необхідним для засвоєння студентами понять про невербальне спілкування, його складові, роль і функції невербального компонента в усному спілкуванні тощо. Вважаємо за доцільне до засобів навчання, запропонованих І.І.Серяковою, додати відеофонограми, а також розробити систему вправ, оскільки вправи, що представлені у посібнику, не є системою. Після розробки відповідної системи вправ її доцільно інтегрувати у нормативну навчальну дисципліну – «Практика усного та писемного мовлення» з метою охоплення всіх студентів.

В узагальненому вигляді результати аналізу сучасних підходів до навчання використання паралінгвістичних засобів представлені у табл. 1.

Таким чином, існуючі підходи до навчання використання паралінгвістичних засобів потребують доопрацювання та удосконалення, оскільки вони штучно виділяються у вибіркові навчальні дисципліни.

Виходячи з того, що процес усного спілкування складається з двох взаємопов'язаних компонентів: вербального і невербального, ми вважаємо за доцільне інтегрувати навчання невербального компонента у нормативну навчальну дисципліну «Практика усного та писемного мовлення», 1-й курс, для підготовки вчителів з цієї проблеми. Такий вибір зумовлено недостатнім рівнем сформованості у майбутніх учителів комунікативної, соціокультурної і професійної компетенцій в аспекті використання паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою. Результати наукового спостереження, проведеного нами, підтверджують цей факт (Соколова 2006:57).

Відповідно до зазначеного вище слід також інтегрувати навчання невербального компонента у нормативну навчальну дисципліну шкільного циклу «Іноземна мова» для старшокласників, а саме, у навчання аудіювання та говоріння, послідовно оволодіваючи типами паралінгвістичних засобів, на усіх рівнях оволодіння діалогічним і монологічним мовленням. Зміст рівнів B1 (рівень старшокласників) (van Ek 1998:96) і B2 (рівень студентів першого курсу) (van Ek, Trim 2001:97) підтверджує такий вибір, оскільки ці рівні включають оволодіння паралінгвістичними засобами спілкування.

Нами розроблено методику підготовки майбутніх учителів до навчання старшокласників використовувати паралінгвістичні засоби в усному спілкуванні англійською мовою. Запропонована нами методика базується на тому факті, що усне спілкування включає у себе взаємозв'язок вербального та невербального компонентів.

Таблиця 1

Аналіз сучасних підходів до навчання використання паралінгвістичних засобів

№	Автор	О.Ю.Мощанська	С.А.Цицур	І.І.Серякова
	Критерії аналізу методики			
1	Мета навчання	розвиток й удосконалення умінь невербального спілкування у ситуації іншомовного монологічного висловлювання	засвоєння знань, розвиток навичок й удосконалення вмінь студентів-перекладачів у галузі невербальних елементів комунікації	висвітлити аспекти теорії невербальної комунікації та продемонструвати її практичну значущість для вивчення і викладання англійської мови
2	Адресат методики	майбутні менеджери з продажів	майбутні перекладачі	майбутні філологи, вчителі англійської мови

3	Мова, що вивчається	німецька	німецька	англійська
4	Вид мовленнєвої діяльності	монологічне мовлення	переклад	чітко не окреслено
5	Навчальна дисципліна	вибіркова (соціально-психологічний тренінг)	вибіркова (спецкурс)	вибіркова
6	Прийоми навчання	соціально-психологічні ситуації, ділові ігри, проблемні завдання на розвиток умінь володіння тілом	рольові ігри, проблемні ситуації, дискусії, бесіди, пояснення викладача	не окреслені
7	Засоби навчання	фото, відеофонограми	малюнки, відеофонограми	навчальний посібник, малюнки
8	Способи контролю	само- та взаємний контроль шляхом аналізу відеофонограм	контроль з боку викладача (заліки, екзамен)	контроль знань – за допомогою ключів, інші способи не визначені
9	Основні недоліки методики	мета навчання не спрямована на засвоєння знань і розвиток навичок; поза увагою – навчання діалогічного мовлення, аудіювання; тренінг відірваний від умов реального спілкування; ситуації є надто психологізованими, не моделюють умови реального спілкування, не достатньо професійно спрямованих ситуацій; дисципліна не охоплює всіх студентів, оскільки є вибірковою	немає системи вправ; дисципліна не охоплює всіх студентів, оскільки є вибірковою	курс є в основному теоретичним; не містить відеофонограм; немає системи вправ; дисципліна не охоплює всіх студентів, оскільки є вибірковою

Тому у навчанні усного спілкування англійською мовою необхідно враховувати цей взаємозв'язок.

Теоретичними основами навчання використання паралінгвістичних засобів є теорія пізнання (гносеологія), яка визначає такі засоби пізнання, як відображення, репрезентація, конвенція та інтерпретація, та формулу пізнання: відчуття – сприйняття – уявлення – поняття – судження – умовивід (Гегель 1977:229). Тобто навчання використання паралінгвістичних засобів має передувати навчання усвідомленого сприйняття паралінгвістичних засобів, що досягається засвоєнням знань про складові усного спілкування, про види, типи паралінгвістичних засобів, їхню роль та функції в усному спілкуванні.

У методиці навчання паралінгвістичних засобів враховано також фізіологічну природу людини, а саме – той факт, що сприйняття здійснюється спільною роботою органів чуття, де 90% інформації забезпечує зір (Грегори 1970:10). Це означає, що засобами навчання паралінгвістичних засобів доцільно обрати відеофонограми та статичні зображення (малюнки, фотографії).

Методика навчання паралінгвістичних засобів ґрунтується також на психологічній природі людини. Відомо, що емоції і минулий досвід людини впливають на ефективність сприйняття (Поливанов 1967:129). Тому перед навчанням використання паралінгвістичних засобів варто забезпечити студентам можливість багаторазового сприйняття паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою. Таке завдання виконується шляхом сприйняття студентами автентичних відеофонограм із прикладами паралінгвістичних засобів, що використовуються в усному спілкуванні англійською мовою.

Ґрунтуючись на зазначеному вище, для підготовки майбутніх учителів до навчання старшокласників використовувати паралінгвістичні засоби в усному спілкуванні англійською мовою необхідно вирішити ряд завдань. Серед них:

- 1) ознайомити майбутнього вчителя з метою вивчення мови взагалі й іноземних мов зокрема;
- 2) ознайомити майбутнього вчителя зі складовими процесу спілкування, їхніми функціями;
- 3) ознайомити майбутнього вчителя із цілями програм (для університетів, для шкіл) в аспекті навчання використання паралінгвістичних засобів;
- 4) ознайомити майбутнього вчителя з паралінгвістичними засобами, їхніми видами, типами;
- 5) навчити майбутнього вчителя сприймати різні види та типи паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою;
- 6) навчити майбутнього вчителя використовувати різні види та типи паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою;
- 7) здійснювати контроль рівня засвоєння знань, розвитку навичок й удосконалення вмінь у галузі невербального спілкування.

Оскільки визначальним у навчанні використання паралінгвістичних засобів є візуальний канал сприйняття, то для організації навчання необхідні автентичні відеофонограми зі зразками використання паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою та технічна апаратура: відеокамера, відеомагнітофон або DVD програвач, відеопроєктор. Автентичні відеофонограми можуть бути створені викладачем власноруч, за допомогою записів трансляції британського телебачення. Викладач також може використати записані нами автентичні відеофонограми, скомпоновані у навчальний фільм «Paralinguistics: What, Why and How» (Sokolova 2006:212).

Для реалізації першого завдання – ознайомлення майбутнього вчителя з метою вивчення мови взагалі й іноземних мов зокрема – доцільно провести бесіду зі студентами про роль мови у житті людей. Бесіда активізує інтелектуальну діяльність студентів, сприяє діалогічності навчання (Зимня 2003:186), створює для студентів можливість висловлювати свою думку. Для цього необхідно підготувати запитання проблемно-пошукового характеру, які спрямовували б студентів до висновку про те, що основним видом діяльності людини є спілкування. І мова, рідна чи іноземна, є одним із засобів спілкування.

З метою розв'язання другого завдання – ознайомлення майбутнього вчителя зі складовими процесу спілкування, їхніми функціями – пропонуємо продовжити розпочату на попередньому етапі бесіду проблемно-пошукового характеру, орієнтуючи студентів на взаємозв'язок компонентів спілкування: вербального і невербального. Для висвітлення функцій названих компонентів у спілкуванні варто підготувати завдання, принципом виконання якого є виключення одного з названих вище компонентів зі спілкування студентів. Доцільно створити навчально-комунікативну ситуацію професійного характеру. Завдяки виконанню подібних завдань студенти матимуть можливість на власному комунікативному досвіді відчути роль паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні.

Вирішення третього завдання – ознайомлення майбутнього вчителя з цілями програм (для університетів, для шкіл) в аспекті навчання користування паралінгвістичними засобами – потребує цитування названих програм, а також демонстрацію відповідних сторінок програм. Після демонстрації варто поставити перед студентами питання: яким чином вони будуть

вирішувати зазначені цілі шкільної програми, якщо самі не знають що таке паралінгвістичні засоби, як їх використовувати у спілкуванні і як цього навчати? Такий прийом сприятиме усвідомленню студентами мети оволодіння паралінгвістичними засобами й активізує їхню пізнавальну діяльність.

Для ознайомлення майбутнього вчителя з паралінгвістичними засобами, їхніми видами, типами слід використати автентичні відеофонограми або зазначений вище фільм, продемонструвати зразок усного спілкування із завданням з'ясувати, які паралінгвістичні засоби використовуються в усному безпосередньому спілкуванні. Пояснити особисто, або використовуючи названий фільм, що є такі види паралінгвістичних засобів, як паралінгвістичні засоби-емблеми (символічні); паралінгвістичні засоби-ілюстратори з підвидом – диригуючі паралінгвістичні засоби; паралінгвістичні засоби-регулятори. Таким же чином ознайомити з типами паралінгвістичних засобів (універсальні та специфічні; з лінгвістичним супроводом і без нього; моно- і полісемантичні; прості та складені; конгруентні та неконгруентні). На цьому етапі використовується саме пояснення, а не бесіда, оскільки студенти не знають нових термінів і виникає необхідність ознайомити з ними.

Щоб виконати п'яте завдання, навчити майбутнього вчителя сприймати різні види та типи паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою, необхідно застосувати систему вправ. За основу було обрано систему вправ, розроблену Н.К.Скляренко (1988). Оскільки паралінгвістичні засоби, які є предметом нашого дослідження, взаємопов'язані з лінгвістичними засобами та є невід'ємним компонентом усного спілкування, то вміння використовувати паралінгвістичні засоби формується у межах систем вправ для навчання аудіювання та говоріння. А саме навчання використання паралінгвістичних засобів здійснюється у рамках підсистем вправ для розвитку умінь аудіювання, діалогічного та монологічного мовлення. Відповідно у межах названих підсистем навчання використання паралінгвістичних засобів входить до таких груп вправ: групи вправ, що готують до аудіювання; групи вправ з власне аудіювання; групи вправ для оволодіння діалогічними елементами; групи вправ для оволодіння мікродіалогами; групи вправ для оволодіння різними типами діалогу; групи вправ на з'єднання речень у понадфразову єдність; групи вправ для оволодіння мікромонологом; групи вправ для оволодіння різними типами монологу. У межах зазначених вище груп вправ застосовуються умовно-комунікативні, рецептивні вправи на сприйняття усіх типів паралінгвістичних засобів. Для сприйняття і розуміння сутності конгруентних і неконгруентних паралінгвістичних засобів доцільно здійснити попередній відеозапис діалогічного мовлення студентів і проаналізувати використані ними паралінгвістичні засоби з точки зору їх узгодженості / неузгодженості з лінгвістичними засобами та комунікативним завданням.

З метою вирішення шостого завдання – навчання використання різних видів і типів паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою – слід підготувати рецептивно-репродуктивні, рецептивно-продуктивні, умовно-комунікативні та комунікативні вправи на використання усіх типів паралінгвістичних засобів на різних рівнях навчання діалогічного мовлення, а також рецептивно-репродуктивні, продуктивні, рецептивно-продуктивні, умовно-комунікативні та комунікативні вправи на використання усіх типів паралінгвістичних засобів на різних рівнях навчання монологічного мовлення. Така послідовність вправ зумовлена характером процесу сприйняття-використання паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні.

Для реалізації сьомого завдання – здійснення контролю засвоєння знань, навичок і умінь у галузі невербального спілкування – доцільно здійснювати відеозапис усного спілкування студентів і аналізувати використання кожного паралінгвістичного засобу. Для стандартизації контролю варто підготувати аналітичні таблиці для кожного учасника кожної комунікативної ситуації. У таблицю мають увійти складові об'єкта контролю – контакт очей, міміка, проксемика, гаптика, постави, жести та параметри їх оцінки – наявність і доцільність. У таблиці потрібно

також позначити очікувані бали і залишити місце для того, щоб відзначати наявні бали. Оцінювання здійснюється шляхом виявлення коефіцієнта навченості поділом кількості наявних балів на кількість очікуваних. Ефективність використання таких таблиць була успішно перевірена нами у ході експериментального навчання.

Отже, послідовне вирішення зазначених вище завдань із залученням відповідних технічних засобів і прийомів навчання забезпечить ефективне навчання майбутніх учителів використовувати паралінгвістичні засоби в усному спілкуванні англійською мовою. Методичну підготовку майбутніх учителів з питання навчання старшокласників використовувати паралінгвістичні засоби доцільно здійснювати у межах нормативної дисципліни «Методика навчання іноземних мов», 3-й курс.

Таким чином, на сучасному етапі існує два основні підходи до навчання використання паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою. Згідно з першим таке навчання має відбуватись у межах вибіркового навчальних дисциплін. Відповідно до другого, запропонованого нами у цій статті, навчання використання паралінгвістичних засобів доцільно здійснювати у межах нормативної навчальної дисципліни «Практика усного та писемного мовлення», 1-й курс.

Подальшими розвідками у цьому напрямку можуть бути адаптація запропонованої методики для середньої школи та для інших мов.

ЛІТЕРАТУРА

- Акишина А.А., Кано Х. Жесты и мимика в русской речи. – М.: Рус. яз., 1991. – 144 с.
- Гегель. Энциклопедия философских наук: В 6 т. / Отв. ред. Е.П.Сидковский. ред. Коллегия: В.М. Кедров и др. – М.: Мысль 1977. – Т.3.: Философия духа. – 471 с.
- Грегори Р.Л. Глаз и мозг. Психология зрительного восприятия. – М.: Прогресс, 1970. – 281 с.
- Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов. – Изд. второе, доп., испр. и перераб. – М.: Логос, 2003. – 384 с.
- Мощанская Е.Ю. Формирование умений невербального общения в ситуации иноязычного монологического высказывания (на примере ситуации презентации): Дис... канд. пед. наук: 13.00.08. – Пермь, 2002. – 195 с.
- Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. – М., 1967. – 302 с.
- Серякова І.І. Магія невербальної комунікації. Навч. посібник. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 95 с.
- Склярєнко Н.К., Онищенко Е.И., Захарова С.Л. Обучение речевой деятельности на английском языке в школе: Пособие для учителей. – К.: Радян. шк., 1988. – 150 с.
- Славова Л.Л. Типологія комунікативних невдач (на матеріалі сучасного англійського мовлення): Дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – Житомир, 2000. – 175 с.
- Смирнова Н.И. Невербальные аспекты коммуникации на материале русского и английского языков: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.19 / Акад. наук СССР ин-т языкознания. – М., 1973. – 21 с.
- Соколова С.В. Результаты наблюдения за использованием майбутніми вчителями паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні англійською мовою // Інноваційні технології навчання мов та культури в умовах євроінтеграції: Тези доповідей. – Біла Церква, 2005. – С. 56-57.
- Тарнопольський О.Б., Склярєнко Н.К. Стандарти комунікативної поведінки у США: Посіб. для студ. старш. курс., які вивчають англійську мову як спеціальність. – Друге видання, виправлене і доповнене. – К.: «Фірма «ІНКОС», 2003. – 208 с.
- Цыцюра С.А. Обучение невербальному компоненту студентов-переводчиков: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – Оренбург, 2003. – 187 с.
- Чанышева З.З. Взаимодействие языковых и неязыковых факторов в процессе речевого общения: Учебное пособие. – Уфа: Издание Башкирского университета, 1984. – 80 с.

- Apelt W.* Lehren und Lernen fremder Sprachen: Grundorientierungen und Methoden in historischer Sicht. – Berlin: Volk u. Wissen, 1991. – 298 S.
- Argyale M.* Bodily Communication. – N. Y.: International Universities Press, Inc., 1977. – 403 p.
- Lauster P.* Menschenkenntnis Körpersprache, Mimik und Verhalten. – Düsseldorf: Econ Taschenbuch Verl., 1989. – 126 S.
- Morris D.* The Pocket Guide to Manwatching: The inspiration for the Thames TV series The Human Race. – Triad / Granada, 1982. – 480 p.
- Sokolova S.* Principles of Film Production for Paralinguistics Teaching // Англійська мова в Україні 21 століття: пріоритети в лінгвістиці та перспективи в методиці: Матеріали конференції. – Кам'янець-Подільський, 2006. – P. 212-213.
- van Ek J.A., Trim L.M.* Threshold. – Council of Europe: Cambridge University Press, 1998. – 184 p.
- van Ek J.A., Trim L.M.* Vantage. – Council of Europe: Cambridge University Press, 2001. – 187 p.